

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją
Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Czcigodnym i drogim

Panom Profesorom

Andrzejowi Kempistemu i Janowi Machnikowi

zasłużonym badaczom kopców

Kurhany i obrządek pogrzebowy
w IV-II tysiącleciu p.n.e.

Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.

pod redakcją

Hanny Kowalewskiej-Marszałek i Piotra Włodarczaka

 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kraków, Warszawa 2011

COPYRIGHT © BY AUTHORS

Książka recenzowana i zatwierdzona do druku przez Komisję Wydawniczą Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w składzie: dr hab. Andrzej Janeczek, prof. IAE PAN (przewodniczący), prof. dr hab. Bogdan Balcer, prof. dr hab. Mirosława Drozd-Piasecka, doc. dr hab. Marek Dulinicz, dr inż. Zdzisław Hensel, prof. dr hab. Andrzej Klonder, dr Małgorzata Mogielnicka, dr hab. Zofia Sulgostowska, prof. IAE PAN, dr hab. Piotr Taracha, prof. IAE PAN

PROJEKT OKŁADKI

Agnieszka Kulczyńska
Joanna Kulczyńska

Zdjęcie na okładce przedstawia kurhan w Żernikach Górnych. Fot. Piotr Włodarczyk

SKŁAD KOMPUTEROWY I REDAKCJA TECHNICZNA

Joanna Kulczyńska

Skład komputerowy wykonano
w Instytucie Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie

ISBN: 978-83-923556-8-7

DRUK:

Wydawnictwo-Drukarnia Ekodruk s.c.
ul. Powstańców Wielkopolskich 3
30-553 Kraków

NAKLAD: 400 egz.

Spis treści

Od Redakcji

Maria Miśkiewicz

Andrzej Kempisty? Znam Go dosyć dobrze 15

Bogdan Balcer

Profesor Jan Machnik — dowódca i nauczyciel 19

I. Kurhany jako przedmiot badań 27

Piotr Włodarczak

Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej —
zarys problematyki 29

Zygmunt Krzak

Symbolika kurhanu 37

Mateusz Wierciński

Pomiędzy mrowiskiem a pepkiem, czyli o symbolice kopca grobowego 41

Jacek Woźny

Eschatologiczne funkcje wyposażenia zmarłych w grobowcach późnoneolitycznych z Polski
i terytoriów sąsiednich 65

II. Kurhany w kulturach neolitu i epoki brązu 75

Przemysław Bobrowski, Agnieszka Czekaj-Zastawny, Romuald Schild, Fred Wendorf

Najstarsze kurhany świata. Neolityczny kompleks ceremonialny z Nabta Playa na Pustyni
Zachodniej w Egipcie 77

Włodzimierz Wojciechowski, Piotr Cholewa

Grobowce megalityczne u podnóża Sudetów 91

Marzena Szmyt

Kurhany w kulturze amfor kulistych. Dwa przykłady z Kujaw 109

Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt	
Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji scenariuszy rytualnych	123
Katarzyna Ślusarska	
Uwagi o uniwersalnym znaczeniu kurhanu w tradycji grzebalnej społeczności wspólnoty katakumbowej wczesnego okresu epoki brązu Nadczarnomorza	131
Przemysław Makarowicz	
Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym	139
III. Kurhany wyżyn Europy środkowej	161
Jozef Bátora	
Pochovávanie pod mohylami v oblasti stredného Dunaja v závere eneolitu a na počiatku doby bronzovej	163
Daniela Kern	
Äneolithische und frühbronzezeitliche Hügelgräber in Ostösterreich	171
Lubomír Šebela	
Mohyly v eneolitu Moravy	179
Jacek Górski, Mirosław Zając	
O najnowszych poszukiwaniach mogił starożytnych na lessach krakowskich i wypadki osiągnięte z ich badań	199
Piotr Włodarczak	
Kurhany i kultura ceramiki sznurowej nad dolną Nidą	211
Tomasz Rodak	
Chronologia bezwzględna grobu kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 4 w Lelowicach, pow. proszowicki, woj. małopolskie	231
Marek Florek	
Kopce i cmentarzyska kurhanowe na Wyżynie Sandomierskiej	235
Paweł Jarosz	
Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich	255
Jan Gancarski, Paweł Valde-Nowak	
Inwentarze „grobowe” kultury ceramiki sznurowej w nasypach kurhanów w Karpatach	279
IV. Kurhany strefy środkowo-wschodniej	291
Мікола Крывальцэвіч	
Пахаванні сярэдзіны III — пачатку II тысячагоддзяў да н.э. на тэрыторыі Верхняга Падняпроўя: некаторыя вынікі структурных даследаванняў	293

Дмитро Павлів, Володимир Петегирич Стародавні кургани у міжріччі Вишні і Стривігору Сянсько-Дністровської Височини	309
Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Tadeusz Wiśniewski Kurhany kultury ceramiki sznurowej na stanowisku 3 w Ulowie, powiat tomaszowski	329
Jolanta Bagińska, Wiesław Koman Wyniki badań kolejnych kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej	371
Elżbieta Nosek, Janusz Stepiński Zausznice miedziane z cmentarzyska w Machnówku, gmina Ulhówek st. 1, w świetle badań chemicznych i metaloznawczych oraz analiza naszyjnika z Klekacza st. 10, gm. Tomaszów Lubelski	397
V. Kurhany na Niżu Europejskim	405
Tomasz Goslar, Aleksander Koško Z badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurhanów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stanowisko 3	407
Agnieszka Matuszewska Groby podkurhanowe dolnoodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej	417
Jacek Wierzbicki Kurhany kultury ceramiki sznurowej na Pomorzu Środkowym (Łupawa stan. 2, gm. Potęgowo, pow. Słupsk)	425
Mateusz Jaeger, Łukasz Pospieszny Nieinwazyjne badania weryfikacyjne kurhanów kultury mogiłowej na stanowisku Smoszew 1 (pow. Krotoszyn, woj. wielkopolskie)	435
Andrzej Pelisiak, Małgorzata Rybicka Nowe dane o kulturze ceramiki sznurowej we wschodniej części Wysoczyzny Kolskiej	451
Krzysztof Kurzyk Pozostałości kurhanu starsznurowego w Żyglądzie, gm. Papowo Biskupie, stanowisko 26 (ziemia chełmińska)	459
Witold Gumiński, Tomasz Kowalski Aby na górcie. Dwa późnoneolityczne groby ze st. Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich	467

Jacek Woźny

Eschatologiczne funkcje wyposażania zmarłych w grobowcach późnoneolitycznych z Polski i terytoriów sąsiednich

W rozumieniu teologii współczesnej eschatologia jest nauką o rzeczach ostatecznych. Tak nazywane są te rzeczywistości, które tworzą granice albo leżą „po tamtej stronie granicy”, i które oddzielają czas, historię, wolność od ich ostatecznego wymiaru. Są to różne elementy i aspekty jednego totalnego stanu ostatecznego każdego człowieka w relacji jednostkowej oraz wspólnotowej z Bogiem. Należą do nich w chrześcijaństwie: śmierć, sąd, osobowy los jednostki wędrującej do czyśćca, nieba lub piekła, zmartwychwstanie ciała, sąd powszechny i wreszcie Królestwo Boże jako aspekt ostatecznego, kosmicznego spełnienia rodzaju ludzkiego jako całości. Eschatologia obejmuje nie tylko przyszłe wydarzenia, do których człowiek zmierza, ale także ich współczesne antycypacje w wierze i obrzędowości religijnej. Wypełniają one podstawową funkcję umożliwienia osiągnięcia i przekroczenia stanu granicznego ludzkiej egzystencji w wymiarze indywidualnym oraz kosmicznym (K. Rahner, H. Vorgrimler 1987, s. 400). Zainteresowanie tą problematyką daleko poprzedza wiek religii chrześcijańskiej, co zauważają również teologowie. Według nich, jest to chyba najstarsze zagadnienie związane z ludzkimi dziejami, sięga bowiem paleolitu. Począwszy od okresu mustierskiego ciała zmarłych były grzebane w ziemi, a razem z nimi umieszczano pożywienie oraz różne dary, jak ochrę, muszki i amulety. Byłoby to znakiem wiary w istnienie innego świata, w którym zmarli mieliby potrzebować używanych kiedyś przedmiotów, ułatwiających życie cielesne lub duchowe. Sądzono więc, że nie wszystko w człowieku podlega śmierci (W. Granat 1962, s. 50).

Wielka ranga problematyki eschatologicznej od paleolitu po narodziny monoteizmu jest bezsprzeczna. Trzeba jednak pamiętać, że należy ona do szerszego tła doktrynalnego religii, którego pierwowzorem była mitologia.

W tym zakresie obowiązują zasady interpretacyjne stosowane przez A. J. Greimasa:

— ani bogowie, ani inne istoty mityczne nie są zmyślonymi tworam ludzkiej wyobraźni; są natomiast symbolicznymi środkami, które pozwalają mówić o człowieku, świecie i jego kosmicznym porządku;

— myślenie mityczne nie jest ani niezrozumiałe, ani przypadkowe, i realizuje się w obrębie zorganizowanego świata boskich działań, zamkniętego w systemie ich określonych funkcji;

— mitologia jest stworzona, aby wyrażać — w sensie bardzo ogólnym — ideologię polityczną danego społeczeństwa (A. J. Greimas 2007, s. 28).

Kluczowe znaczenie dla zrozumienia wyobrażeń mitologicznych i obrzędowości pogrzebowej kultur pradziejowych ma model śmierci przypisywany kulturom wczesnotradycyjnym. Poglądy eschatologiczne wynikały wówczas z koncepcji czasu cyklicznego nieskończonego, regenerującego się okresowo od podstaw (M. Eliade 1993, s. 272). W najstarszych okresach śmierć rozumiana była wielorako, gdyż najprawdopodobniej zakres doświadczeń łączących się z umieraniem był o wiele szerszy niż w kulturze późnotradycyjnej i nowoczesnej. W żadnym przypadku nie była ona wśród społeczeństw archaicznych traktowana jako wydarzenie ostateczne. Stanowiła natomiast w ludzkiej egzystencji etap, któremu towarzyszyło wiele ceremonii wzorowanych na konwencji rytuałów przejścia. Mogłoby się здаwać, że w ceremoniach pogrzebowych powinny dominować rytuały wyłączenia, a nie obrzędy okresu przejściowego i włączenia. Tymczasem badania antropologiczne pokazują, że jest zupełnie inaczej. Obrzędy wyłączenia nie są wcale liczne i przyjmują proste formy, a rytuały okresu przejściowego trwają długo i są niezwykle złożone. Wszystkie ceremonie

żałobne społeczeństw pierwotnych zawierają natomiast, bardzo mocno zaakcentowany, element integracji zmarłego z tamtym światem, a co za tym idzie, to właśnie obrzędy włączania są najbardziej rozbudowane. One też są uznawane za najważniejsze (A. van Genep 2006, s. 151).

Rodzaj pochówku nie tylko informuje nas o sposobie traktowania zmarłego, ale także jest wskaźnikiem obyczajów panujących wśród badanej społeczności w odniesieniu do sfery eschatologicznej (J. Wawrzyniak 2002, s. 77). Obok formy grobu czy jego lokalizacji na cmentarzysku znaczącą rolę pełni wyposażenie. Dominują w tym względzie trzy modele interpretacji: wędrowki zmarłego w zaświaty, ciągłości relacji społecznych oraz kulturowania idei rezurekcyjnych. Pierwszy sposób tłumaczenia obecności darów grobowych wynika z poglądu, iż w tradycyjnym światopoglądzie poza granicami określonego i swojskiego świata rozciągał się tajemniczy i groźny świat demonów, ludzi zmarłych i obcych. Droga jako przestrzeń mityczna łączyła różne sfery kosmosu. Prowadziła nie tylko do domu, ale równocześnie wyznaczała szlak wiodący w podziemia. Tę wędrowkę przeznaczano dla zmarłych. Wymagała ona odwagi, wytrwałości i siły (A. Miancki 2000, s. 91–102). Zapewniano je zmarłym, składając dary grobowe w postaci resztek pokarmu z towarzyszeniem ceramiki oraz niezbędnych sprzętów codziennego użytku (J. Woźny 2005a, s. 119). Równie szeroko rozpowszechniony jest drugi wariant oceny wyposażania zmarłych, opierający się na ciągłości idei hierarchii społecznej i funkcji pełnionych za życia. Podstawą tej interpretacji jest przekonanie, że wśród archaicznych społeczności dalsze życie zmarłych zbliżone było do ziemskiego. Dlatego w grobach umieszczano przedmioty będące własnością osób za życia, jako wskaźniki ich pozycji społecznej i zawodowej (J. Woźny 2005a, s. 122).

Nie wszystkie rodzaje wyposażenia grobowego odpowiadają jednak wspomnianym modelom interpretacyjnym. Różnorodne atrybuty witalności i płodności, jak skorupki jaj, barwniki, orzechy laskowe, kości zwierzęce i poroża, muszle, figurki i amulety wiązane są wspólną płaszczyzną symboliki odrodzenia zmarłych. Archeologiczne interpretacje darów grobowych w kontekście rezurekcyjnym są częste, ale tylko w małym stopniu wiarygodne. Śmierć rozumiana jest jako przejście do innych, zazwyczaj bezcielesnych, nieziemskich form istnienia, po których nastąpi odrodzenie na ziemi (M. Krywałcewicz 2007, s. 110). Dary grobowe w magii rezurekcyjnej podtrzymywały nie tyle indywidualną żywotność zmarłego, co jego osłabione więzy ze wspólnotą społeczną w trakcie obrzędów przejścia (J. Woźny 2005a, s. 121). Ochra i pokrewne jej atrybuty w grobach późnoneolitycznych wskazują na jeden z wariantów rytualnego wyrażenia idei odrodzenia zmarłych. Wobec stosunkowo nielicznych religioznawczych

analiz ochry (E. Hovers i in. 2003: tam dalsza literatura), równolegle badać trzeba jej własności, jak też podobieństwo cech innych elementów wyposażenia grobowego. Czerwony barwnik mineralny wiązał się od środkowego paleolitu z wieloma dziedzinami ludzkiego życia (M. Brezillon 2001, s. 176). Oprócz aspektów eschatologicznych, ochra pełniła inne ważne role: ochronne i medyczne (J. Velo 1984), estetyczne (A. Marshack 1981; J. Gage 1999), społeczne (L. Wadley i in. 2004, s. 661–676) czy techniczne, jako pigment (C. Couraud 1978).

Wielorakie przeznaczenie ochry wynikało z dostępności tego minerału. Największą rolę odgrywały tlenki żelaza, występujące w dwóch głównych odmianach. Formę uwodnioną reprezentują limonity i getyty, tworzące żółtą ochrę limonitową. Typem nieuwodnionego tlenku żelaza jest hematyt, podstawowy składnik czerwonej ochry (W. Michera 1993, s. 58). Najstarsze świadectwa wydobycia tego barwnika datowane na 350 tys. lat temu pochodzą z Wonderwerk w południowej Afryce (R. Rudgley 1999, s. 172). Przykładem europejskiej kopalni ochry jest stanowisko sprzed 40 tys. lat w miejscowości Lovas na Węgrzech (R. Gross 1990, s. 15). Wyżynne tereny Europy Środkowej stwarzały inne możliwości górniczej eksploatacji surowców mineralnych. Ścisły związek z zagłębieniem krzemienionym wykazują punkty wydobywcze hematytu w Nowym Młynie i Wielkiej Wsi, pow. Starachowice (R. Schild 1975, s. 325). Limonity ochrowe eksploatowano również w Górach Świętokrzyskich, poddając je prażeniu ogniowemu dla uzyskania czerwonego proszku (E. i J. Fijałkowsky 1964, s. 72). W krainie wielkich dolin i pojezierzy Niżu Europejskiego przewagę miały związki żelaza uzyskiwane z rud darniowych (H. Uggla 1976, s. 58). W strefie lessowej Europy środkowowschodniej dostępność ochry wynikała z jeszcze innego sposobu produkcji barwnika, oprócz prażenia rudy bagiennej lub wydobycia kongrecji hematytu. Polegał on na odwadnianiu i utlenianiu żelazistych roztworów węgla wapnia z lessów, do postaci getytu, a następnie hematytu (A. Dzieduszycka-Machnikowa 1960, s. 20). Pamiętać należy także o bogatych złożach rud żelaza w dorzeczu Dniepru, Bohu i Dniestru, oraz o przesycaniu przez związki żelaziste gleb bagiennych i kasztanowych nad brzegami Morza Czarnego i Azowskiego (M. Hess 1970, s. 51).

Różnorodność technologii przetwarzania związków żelaza w poszczególnych krainach geograficznych wśród zamieszkujących je społeczeństw wskazuje wyraźnie, że celem nie było posiadanie konkretnej „ochry” jako minerału, lecz uzyskanie czerwonej barwy pigmentu, niezbędnej dla właściwego przeprowadzenia rytuałów. Oprócz ochry mineralnej lub siarczku rtęci (cynobru) istnieją także substancje organiczne barwiące w podobny sposób (W. Michera 1993, s. 57), lecz jedynie związki żelaza poprzez

pozyskiwanie sposobem górniczym i termiczną obróbkę posiadały bezpośrednie związki z symboliką ziemi i ognia, wywołujący poczucie wspólnotowej przynależności. Przyjąć więc można, że wykorzystywanie czerwonego barwnika typu „ochry” wynikało z konkretnych potrzeb, odnoszących się głównie do obrządku pogrzebowego w określonym systemach mityczno-religijnych (J. Woźny 2007, s. 118, 119).

Na tle użytkowania ochry przez społeczeństwa Europy pradziejowej bezprecedensowo rozległy zasięg i natężenie posiada obyczaj barwienia zwłok zmarłych w kulturze grobów jamowych (ryc. 1). Zjawiska tego nie analizowano dotąd w kontekście archaicznej eschatologii. Wykorzystywane było ono natomiast jako argument przy budowie schematu podziałów kulturowych w późnym neolicie na stepach nadczarnomorskich. Bogactwo rytualnych zastosowań ochry przejawia się w relacjach pomiędzy występowaniem barwnika a płcią i wiekiem zmarłych, w sposobach pokrywania nim zwłok, w obecności wyposażenia i jego nawiązaniach do symboliki ochry (J. Woźny 2005b, s. 112). W pierwszym rzędzie widoczne są różnice pomiędzy barwieniem pochówków mężczyzn i kobiet, występujące na cmentarzyskach kultury grobów jamowych. W grobowcu z miejscowości Selimovka nad środkowym Dońcem spoczywały zwłoki kobiety z czerwono posypaną czaszką oraz mężczyzny z czaszką pokrytą białym pyłem wapiennym. Podobnie na stanowisku Izjumskij Trakt, w jamie grobowej leżały „ochrowe” pochówki kobiety i mężczyzny, ale tylko ciało mężczyzny dodatkowo posypano kredą. We wsi Stupki nad Bachmutem złożono pod kurhanem dwoje dzieci, których czaszki pokrywała czerwona ochra, oraz dorosłego mężczyznę z głową posypaną białym pyłem wapiennym (A. Häusler 1976, s. 150–163). Z punktu widzenia problematyki eschatologicznej znamienne jest podobieństwo w posługiwaniu się białymi minerałami i czerwoną ochrą. Kredę podsypywano pod zwłoki, składano w postaci bryłek obok zmarłych, malowano nią i posypywano zwłoki, barwiono także ściany jam grobowych. Wyjątkowe zastosowanie białych pigmentów stwierdzono na tych cmentarzyskach, gdzie wokół głów zmarłych na dnie komór grobowych zostały nakreślone kredą okręgi (A. Häusler 1976, s. 146–147). W zwyczajach pogrzebowych starożytnych Greków biel wyrażała trwałość i brak rozkładu, komunikowała jednocześnie wysoką pozycję społeczną wojowników (M. Kowalska 1998, s. 49–49).

Typowym składnikiem wyposażenia grobów późnoneolitycznych na stepach nadczarnomorskich były różnokształtne bryły gliniaste z hematytem, który nadawał ich masie intensywnie czerwony kolor. Deponowano je przeważnie przy głowach lub bezpośrednio przed twarzami zmarłych. Ze względu na kształt wyróżniamy bryły

nieforemne, cylindryczne, jajowate oraz antropomorficzne. Najczęściej występują znaleziska grudek, bryłek, płatów leżących obok głowy, rzadziej przy kończynach (J. Woźny 2005b, s. 121, 122). Spotykane są też bryły ochry w postaci cylindrów, przeważnie leżących przy ludzkich czaszkach (А. Я. Телегин 1987, s. 21). Do osobnej odmiany czerwonego barwnika zmieszanego z gliną lub ziemią należały dokładnie obtoczone jajowate konkracje. Najbardziej interesujące znalezisko tego typu pochodzi z Nikopola. Pod nasypem kurhanu znajdował się pochówek dziecka, a na krawędzi jamy grobowej był niewielki schowek, zawierający 44 jajowato ukształtowane bryłki ochry. Także na innych cmentarzyskach regularne konkracje towarzyszyły przeważnie grobom dziecięcym. Na tym tle wyjątkowe są antropomorficzne bryły ochry. Rzeźbę głowy ludzkiej z czerwonego hematytu odkryto na cmentarzysku we wsi Spornyj nad dolnym Donem (ryc. 2). W kurhanie z grobem katakumbowym znajdował się pochówek dziecka z intensywnie czerwono zabarwioną czaszką. Wokół szkieletu rozmieszczone były rozmaitej wielkości grudki ochry, natomiast bezpośrednio przy czaszce leżał pojedynczy fragment gliniastego hematytu w kształcie głowy, z zaznaczonymi realistycznie elementami twarzy (A. Häusler 1976, s. 243).

Oprócz ochry, w grobach kultury grobów jamowych występowały różnorodne związane z nią akcesoria obrzędowe. Wskazać można grupę zabytków, jak naczynia gliniane lub drewniane oraz muszle, które służyły do przechowywania barwnika, a niekiedy posiadały bogate odniesienia symboliczne. Pojemniki z ochrą stawiano tradycyjnie przy głowach zmarłych. Często w tym miejscu składano pojedyncze skorupy naczyń z grudkami czerwonego barwnika. Odrębną kategorię znalezisk stanowią garnki gliniane stawiane na bryłach lub plamach czerwonego barwnika (J. Woźny 2005b, s. 123). Archaiczne relacje łączą symbolikę ochry i muszli, już w paleolicie używanych do przechowywania i mieszania pigmentu. Niewykluczone, że muszle mięczaków stanowiły pozostałości pożywienia składanego zmarłym. Jego substytutem, według rosyjskich badaczy (Г. Т. Ковпаненко, В. М. Фоменко 1986, s. 15), miałyby być też ochra. W odróżnieniu od brył barwnika leżących głównie przy czaszkach, skorupy mięczaków znajdowały się przy kończynach, szczególnie przy dłoniach i przedramionach. Stosunkowo często towarzyszyły one pochówkom dziecięcym i kobiecym, natomiast dwukrotnie rzadsze były przy szkieletach mężczyzn (J. Woźny 2005b, s. 124).

Przenikanie treści symboliki eschatologicznej między ochrą a pozostałymi elementami wyposażenia grobowego wynikało z magii rytuałów przenośnych, które opierają się na przekonaniu, iż cechy wrodzone lub nabyte mają charakter materialny i mogą być przenoszone w drodze

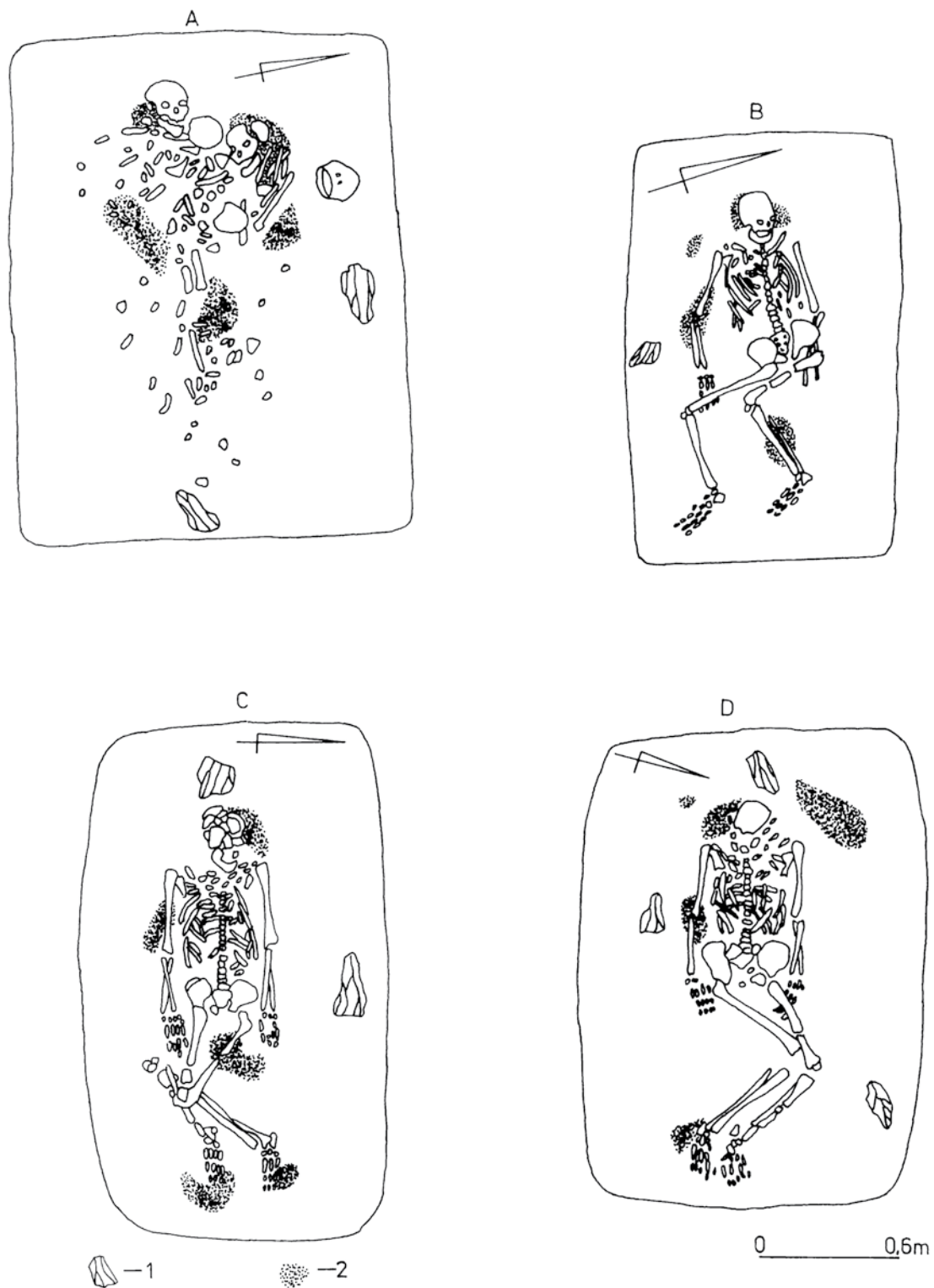

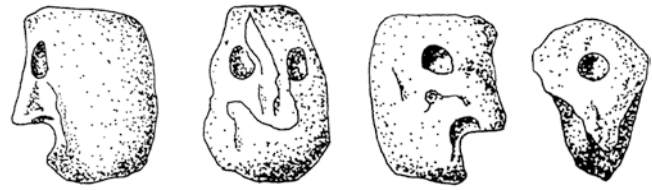
Рис. 1. Похówki культури ямowej барвоне охроу з miejscowości Gorodiszcze na Ukrainie. Wg W.P. Grigoriewa (В. П. Григор'єв 1986, s. 47–57). 1 — drewno, 2 — ochra

Figure 1. Burials of the Pit-Grave culture dyed with ochre at Gorodiszcze (Ukraine): 1 — wood, 2 — ochre. After: В. П. Григор'єв 1986, p. 47–58

kontaktu fizycznego albo na odległość (A. van Gennepe 2006, s. 34). Dotyczy to znajdujących się przy pochówkach późnoneolitycznych narzędzi do rozbijania, rozcierania i rozprowadzania farby: tłuczków, płyt szlifierskich i rozcieraczy. Wszystkie z wymienionych przedmiotów kamiennych dość często występowały w grobach jamowych i katakumbowych na stepach nadczarnomorskich. Najmniejszą grupę tworzą tłuczki kamienne, rzadko barwione ochrą, przeważnie współwystępujące z piaskowcowymi płytami szlifierskimi (J. Woźny 2005b, tab. 6). Na cmentarzysku w Akermanie czerwono malowany tłuk leżał przy samej czaszce zmarłego (A. Häusler 1976, s. 190). Wiele analogicznych przykładów dotyczy współwystępowania z „ochrowymi” pochówkami płyt szlifierskich. Zjawisko takie zauważano wcześniej w tradycji megalitycznej (S. Nosek 1967, s. 247). Badania wykazują, że w kulturze grobów jamowych płyty szlifierskie towarzyszyły „ochrowym” pochówkom mężczyźni, znacznie rzadziej natomiast kobiet i dzieci. Część z nich nosiła ślady rozcierania czerwonej farby. Nie znajduje tu potwierdzenia hipoteza, że płyty szlifierskie występowały wyłącznie w grobach kobiecych (J. Bąbel 1993, s. 151).

Gładzidla składane do grobów wykonywano głównie z czerwonego piaskowca. Najbardziej typowe było ich usytuowanie bezpośrednio w sąsiedztwie głowy zmarłego. Płyty szlifierskie zabarwione ochrą leżały pod czaszką lub na niej. Niekiedy w grobach kultury jamowej napotymano inne kamienie, noszące ślady ścierania i pokryte ochrą, co wskazywałoby na związek z produkcją barwnika. Z reguły znajdowały się one także w pobliżu czaszek. Do zestawu narzędzi kamiennych malowanych czerwoną farbą należą pojedyncze okazy rozcieraczy i żaren, niekiedy intencjonalnie składanych na bryłach ochry. Inaczej niż płyty szlifierskie, żarna i rozcieracze spoczywały obok tułowia, kończyn górnych lub dolnych zmarłego (J. Woźny 2005b, s. 125). W grobowcach z barwionymi pochówkami rozcieracze współwystępowały niekiedy z modelami białych kredowych „chlebków” lub z siekiero-młotami kamiennymi ozdobionymi reliefowymi motywami kłosów zbóż (I. M. Шарафутдінова 1980, s. 69).

W zawierających ochrę pochówkach kultury jamowej występowały również zabytki nie związane z produkcją barwnika. Rzadko spotykane są elementy konstrukcyjne wozów, związane zapewne z hipotetycznym pasterstwem i nomadyzmem mieszkańców stepów. Ciekawe znaleziska pochodzą z okolic wsi Starosiele. W tamtejszym kurhanie znaleziono drewniane, pełne koła do wozu, ułożone w czterech narożnikach jamy grobowej. Każde składało się z dwóch połówek, a ich przekroje pofarbowane zostały czerwoną ochrą. Badacze stanowiska nie mieli wątpliwości co do symbolicznego charakteru zabarwienia drewnianych części wozu. Podobne były zapewne powody składania

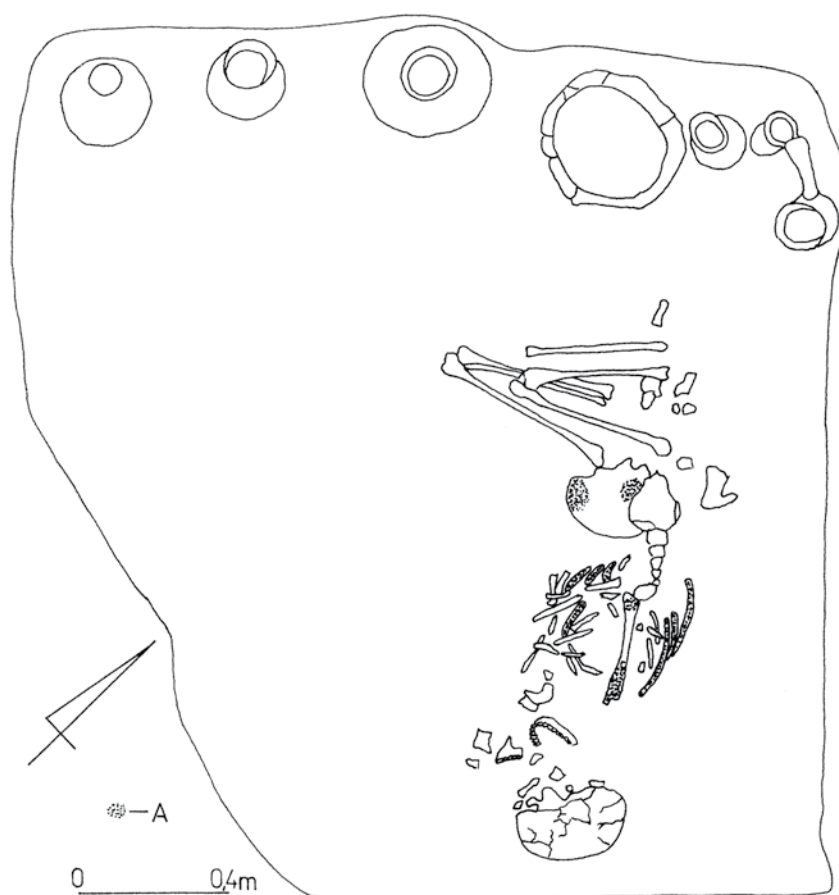
Ryc. 2. Bryłka ochry w formie głowy ludzkiej, wys. 10 cm, z grobu dziecięcego w katakumbie z miejscowości Spornyj na Ukrainie. Wg A. Häuslera 1976, s. 243

Figure 2. A lump of ochre in form of a human head, from the child's burial in the catacomb grave at Spornyj (Ukraine). After: A. Häusler 1976, p. 243

w grobowcach kultury jamowej szczątków koni. Na cmentarzysku w pobliżu Aleksandropola znaleziono w kurhanie posypany czerwonym barwnikiem szkielet konia, przy którym brak było szczątków ludzkich. Na innym stanowisku, w rejonie Zaporozża, w kurhanie odkryto czaszkę dziecka, a przy niej zabarwione ochrą kości konia i owcy (J. Woźny 2005b, s. 126).

Wyjątkową pozycję wśród szczątków zwierzęcych posiadały astragale, czyli używane do gry i wróżenia kości kłykciowe owcy/kozy. Te specjalnie dobierane fragmenty szkieletów zwierząt hodowlanych wiele razy znajdowano przy „ochrowych” pochówkach podkurhanowych. W kilku wypadkach astragale były zabarwione na czerwono, niezależnie od posypanego ochrą pochówka ludzkiego. Ich położenie w grobach nie było jednolite. Odkrywano je zarówno w okolicy czaszki, jak też pasa barkowego, a nawet w okolicy kolan zmarłego. W większości grobów jamowych z ochrą (ponad 60%) kości kłykciowe owcy/kozy, z reguły w liczbie od 1 do 16, wystąpiły przy szkieletach dziecięcych. W jednym przypadku odkryte zostały również zabarwione na czerwono obrobione kości do gry (J. Woźny 2005b, s. 127).

Dominacja pastoralizmu nad myślistwem i zbieractwem w kulturze jamowej wyrażała się poprzez zastępowanie archaicznych kontekstów występowania ochry (wykorzystanie szczątków jelenia, dzika) nowymi (wykorzystanie szczątków konia, owcy, kozy). Wzrastała obecność zabarwionych, typowo rolniczych narzędzi, jak rozcieracze i żarna, oraz częstotliwość współwystępowania ochry z popiołem lub węglami. Odkrycia śladów ognisk przy pochówkach sięgają już paleolitu i mezolitu, jednak w kulturze jamowo-katakumbowej teza o wspólnocie znaczeń symbolicznych ochry i ognia nabrała większego znaczenia. Archaiczne tradycje posługiwania się czerwonym barwnikiem znalazły widoczną kulminację wśród późnoneolitycznych stepowych kultur nadczarnomorskich. Eschatologiczna symbolika odrodzenia wnoszona poprzez użycie czerwonej ochry do obrządku pogrzebowego nie

Ryc. 3. Plan grobu nr 4(72a) z pochówkiem barwionym ochrą z miejscowości Złota, pow. Sandomierz, stan. „Grodzisko I”. Wg Z. Krzaka 1961, s. 16 (A — ochra)
 Figure 3. Plan of the grave No 4 (72a) with a burial dyed with ochre at Złota, Sandomierz district, site “Grodzisko I” (A — ochre). After: Z. Krzak 1961, p. 16

ograniczyła się jednak pod koniec neolitu wyłącznie do spuścizny tradycji jamowo-katakumbowej.

Stepowe obszary nadczarnomorskie nie były jedynym rejonem stosowania czerwonego pigmentu mineralnego w tym środowisku. Nie można pomijać obecności ochry lub jej symbolicznych substytutów w megalitach środkowo- i zachodnioeuropejskich (Z. Krzak 1994). Na ziemiach polskich występowanie barwionych pochówków pod koniec III tysiąclecia p.n.e. związane jest z kręgiem kultury ceramiki sznurowej. Stan rozpoznania tego zagadnienia nie stwarza podstaw do wyciągania wniosków w zakresie płci i wieku zmarłych zaopatrywanych w ochrę. Tylko nieznacznie częściej barwnik towarzyszył kobietom niż mężczyznom, natomiast wyraźnie rzadko spotykany był przy pochówkach dziecięcych. Bogatsze informacje na temat umieszczania ochry w grobach pochodzą ze stanowiska „Grodzisko I” w Złotej (ryc. 3). Grób nr 7 (70) na tym cmentarzysku zawierał trzy szkielety ludzkie. Wyróżniał się wśród nich pochówek noszący ślady barwienia ochrą. Na tle materiałów porównawczych z kręgu sznurowego jest to rzadki przykład posypania głowy zmarłego hematytom

(Z. Krzak 1961, s. 132). Drugi szkielet z tego samego grobu miał tylko słabo zabarwione kości udowe. Na tym stanowisku równie obficie posypano ochrą pochówek z grobu nr 4 (72a): klatkę piersiową oraz kończyny dolne i górne (Z. Krzak 1961, s. 15, 16).

Wykorzystywanie ochry przez społeczności kultury ceramiki sznurowej odbiegało od wspomnianego modelu rytuałów nadczarnomorskich ludów stepowych nie tylko jakościowo, ale także w zakresie ilości stosowanego barwnika. Poza drobnymi plamkami ochry na szczątkach ludzkich widoczne są tam przeważnie pojedyncze, niewielkie grudki hematytu, co mogłoby stanowić odległą analogię do „cylindrów” i innych brył ochry w grobach jamowo-katakumbowych z rejonu Nadczarnomorza. Skromniejsze stosowanie ochry w obrządku pogrzebowym wspólnot kręgu sznurowego odpowiada natomiast rytuałom znanym wśród kultur megalitycznych Europy Północnej i Zachodniej, zwłaszcza kultury pucharów lejkowatych (J. Woźny 2005b, s. 96–107).

Znacznie bardziej rozbudowane jest w kulturze ceramiki sznurowej wyposażenie zmarłych, które nawiązuje

do eschatologicznej symboliki ochry. Przedmioty złożone przy pochówkach w kilku przypadkach nosiły ślady czerwonej farby mineralnej. W Złotej („Grodzisko I”) przy szkielecie z grobu nr 4 (72a) leżało szydło kościane z płamami ochry. W Koniuszy obok zmarłego odkryto płytkie zagłębienie wypełnione substancją żelazistą, w której wystąpił też wiórowiec z krzemienia czekoladowego. Na tle innych znalezisk wyróżnia się obiekt z Miernowa, zawierający złożone w charakterze wyposażenia szczątki zwierzęce. Pod nasypem kopca znajdowała się prostokątna jama, nosząca ślady przepalenia na ścianach. Spoczywał w niej silnie skurczony szkielet ludzki, zabarwiony ochrą. Na północ od szczątków zmarłego w jamie znaleziono szkielet dorosłego konia, również posypany barwnikiem (A. Kempisty 1970, s. 74). Wiele przemawia za tym, że po raz kolejny na przelomie neolitu i epoki brązu nałożyły się archaiczne i nowe symbole eschatologiczne. Swoisty synkretyzm obrazuje współwystępowanie ochry i szczątków konia. Obecność tego zwierzęcia w grobie ma znaczenie religijne, wynikające z jego roli jako atrybutu bóstw płodności i vegetacji. Koń, będący symbolem bogini ziarna, mógł w obrzędowości pogrzebowej emanować moce rezurekcyjne, podobnie jak jeleni u archaicznych ludów myśliwskich. Umacnia tę hipotezę znalezisko rytualnego pochówku klaczy ze źrebięciem pod kurhanem kultury ceramiki sznurowej w Żernikach Górnych, pozbawionego jednak dodatku czerwonego barwnika (W. Szafrański 1987, s. 109–111). Na tle wzrastającej w eneolicie obrzędowej roli konia dużo słabiej uwidoczniają się związki „ochrowych” pochówków „sznurowych” z symboliką jelenia. Tylko sporadycznie zdarzały się sytuacje, gdy w pochówkach zabarwionych czerwonym hematytem zmarli wyposażeni byli w naszyjniki z zębów zwierzęcych; oprócz magii vegetacyjnej mogło chodzić o apotropaiczne działanie amuletów. Do wyjątków należało wyposażanie barwionych pochówków w przedmioty z poroża (np. Jackowica, wg A. Bydłowskiego 1905). Niekiedy odnotowywano obecność szczątków owcy obok zwłok pokrytych ochrą, co przypomina rytuały stepowych kultur nadczarnomorskich (K. Tunia 1979, s. 51).

Symbolika eschatologiczna wyposażenia grobowego od początków epoki kamienia wzmocniana była przez składanie przy zmarłych muszli mięczaków słodkowodnych lub morskich. W pewnym stopniu zwyczaj ten towarzyszył także późnoneolitycznym wspólnotom kręgu sznurowego, nabierając intensywności we wczesnobrązowych kulturach przykarpackich. Na stanowisku I w Mierzanowicach w grobie zawierającym kilka szkieletów ludzkich, przy prawej ręce zmarłej kobiety złożono muszlę słodkowodnego mięczaka, pod szkieletem natomiast drobne grudki czerwonego barwnika (J. Bąbel 1979, s. 72, 73). Wykorzystywanie przez ludność kultury ceramiki

sznurowej muszli w obrzędach mogło być przejawem magii płodności. Niezależnie od dylematów interpretacyjnych łączyło się ono także z rytualnym zastosowaniem ochry. Potwierdza to analiza materiałów z cmentarzyska „Grodzisko I” ze Złotej, gdzie muszle prawie bez wyjątku leżały przy pochówkach ochrowych (Z. Krzak 1961).

W porównaniu z kulturą grobów jamowych użytkowanie czerwonego barwnika w obrzędach pogrzebowych kultury ceramiki sznurowej miało mniejsze natężenie. Towarzyszyło ono jednak konsekwentnie wszystkim ugrupowaniom tego kręgu na ziemiach polskich, w Niemczech oraz na Wschodzie, w pokrewnych mu kulturach. Prawie w takim samym zakresie terytorialnym funkcjonował zwyczaj deponowania przy pochówkach płyt szlifierskich, przeważnie wykonanych z czerwonego piaskowca. Tradycyjnie składano je w pobliżu lub bezpośrednio pod głową zmarłego. W Koniuszy kości czaszki znajdowały się na charakterystycznej płycie z piaskowca, obustronnie wklęsłej, z wyraźnymi śladami użytkowania. Na tym samym cmentarzysku w innym grobie płyta szlifierska leżała za plecami zmarłej kobiety. Gładzidła kamienne leżące obok czaszki znaleziono w grobie z Mierzanowic (A. Uzarowiczowa 1970, s. 207), a także w dwóch grobach niszowych z Książnic Wielkich (J. Machnik 1966, s. 226, 227). Podobne zasady lokalizacji oselek przy zmarłych zauważono na cmentarzysku w Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978). Na tle innych stanowisk wyróżnia się pochówek kultury rzucewskiej z b. Domschin, raj. Polessk, w obwodzie kaliningradzkim, gdzie dary grobowe ułożone zostały na płycie szlifierskiej (J. Okulicz 1973, s. 132).

Wyraźne związki z plcią pochowanych osób wykazują narzędzia kamienne z czerwonego piaskowca, prawdopodobnie pokrewne symbolice ochry. Poza nielicznymi wyjątkami, zdecydowana większość tych przedmiotów złożona została w grobach męskich kultury ceramiki sznurowej. Najprostsze tłumaczenie wspomnianego kontekstu wynika z prawdopodobnej obróbki dłut, siekier, szyleł itp. za pośrednictwem kamieni szlifierskich z czerwonego piaskowca. Czynność tę wykonywaliby ludzie, w grobach których odkryto wspomniane narzędzia. Czasami jednak badacze przyznają, że interpretacja tego rodzaju ma jedynie dość dowolny charakter (S. Milisauskas, J. Kruk 1984, s. 35). Niewykluczone, że obecność na cmentarzyskach płyt szlifierskich wynikała z podobieństw w zakresie mitologii, zachodzących między ochrą, ogniem i gładzidłami z czerwonego piaskowca (M. Eliade 1988, s. 261).

Na tle dziejów społeczeństw zamieszkujących w starożytności między morze bałtycko-pontyjskie wyróżniamy dwa podstawowe systemy wyobrażeń eschatologicznych, łącznie z odpowiadającymi im kompleksami symboliki rezurekcyjnej. Od zarania wprowadzenia uprawy ziemi kult Wielkiej Matki skojarzono z kultem zmarłych i obrzędami

magii wegetacyjnej. Z tej metafory ludzkiego losu wynikała tradycja orki pod grobowcami, deponowania przy zmarłych ziaren zbóż oraz narzędzi do produkcji mąki i chleba. Najwcześniejsze jednak wyobrażenia Matki Ziemi — Pani Zwierząt, ukształtowane już w paleolicie, przetrwały w pewnych kompleksach społeczno-gospodarczych do późnego neolitu. Tworzyły one archaiczny, bliski naturze system symboli rezurekcyjnych. Ochra, płyty szlifarskie czy muszle wykorzystywane w obrzędach pogrzebowych ludności kultur jamowo-katakumbowej i sznurowej, uwypuklały więzy ludzi z ziemską płodnością, wspólną dla nich i dla zwierzyny. Dokonany przegląd wybranych materiałów archeologicznych wskazuje z dużym prawdopodobieństwem na występowanie tego systemu wśród kultur hodowlano-pasterskich z ziem Polski i terytoriów sąsiednich na przelomie neolitu oraz wczesnej epoki brązu (J. Woźny 2005b, s. 205).

Wykaz cytowanej literatury

Bąbel J.

- 1979 *Groby neolityczne ze stan. I w Mierzanowicach, woj. tarnobrzeskie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 44, z. 1, s. 67–87.
- 1993 *Obrządek pogrzebony we wczesnym okresie epoki brązu w Małopolsce Środkowej*, [w:] *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich: materiały z Sesji Archeologicznej zorganizowanej przez Muzeum Archeologiczne w Gdańsku w dn. 15-16.10.1987 r.*, M. Kwapiński, H. Paner red., Gdańsk, s. 148–155.

Brezillon M.

- 2001 *Encyklopedia kultur pradziejowych*, Warszawa.

Bydłowski A.

- 1905 *Mogily w Jackowicy w pow. Lipowieckim w gub. Kijowskiej*, „Światowit”, t. 6, s. 8–30.

Couraud C.

- 1988 *Pigments utilisés en Préhistoire: provenance, préparation, mode d'utilisation*, „L'Anthropologie”, t. 92, s. 17–28.

Dzieduszycka-Machnikowa A.

- 1960 *Stanowisko kultury ceramiki wstęgowej rytej w Boguchwale, pow. Rzeszów*, „Materiały Archeologiczne”, t. 2, s. 11–21.

Eliade M.

- 1988 *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1, Warszawa.
- 1993 *Sacrum, mit, historia. Wybór esejów*, Warszawa.

Fijałkowsy E. i J.

- 1964 *O występowaniu ochry w utworach mezozoicznych obrzeżenia Gór Świętokrzyskich*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 2, s. 69–99.

Gage J.

- 1999 *Did Colours Signify? Symbolism in the Red*, „Cambridge Archaeological Journal”, t. 9, nr 1, s. 110–112.

Gennep van A.

- 2006 *Obrzędy przejścia*, Warszawa.

Granat W.

- 1962 *Eschatologia. Rzeczy ostateczne człowieka i świata*, Lublin.

Greimas A. J.

- 2007 *O bogach i ludziach. Studia o mitologii litewskiej*, Kęty.

Gross R.

- 1990 *Dlaczego czerwień jest barwą miłości*, Warszawa.

Häusler A.

- 1976 *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin.

Hess M.

- 1970 *Gleby*, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, M. Karaś, A. Podraza red., UJ CCXLVII, Prace Historyczne, Zeszyt 32, Kraków, s. 49–53.

Hovers E., Ilani S., Bar-Yosef O., Vandermeersch B.

- 2003 *An Early Case of Color Symbolism: Ochre Use by Modern Humans in Qafzeh Cave*, „Current Anthropology”, t. 44, s. 491–522.

Kempisty A.

- 1970 *Badania nad starożytnymi kopcami małopolskimi w latach 1963–1968*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 22, s. 67–90.
- 1978 *Sohytek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

Kowalska M.

- 1998 *O rytualnym charakterze sztuki ludności kultury pomorskiej*, „Pomorania Antiqua”, t. 17, s. 31–54.

Krywalcewicz M.

- 2007 *Prorwa 1, Cmentarzysko z połowy III — początku II tysiąclecia przed Chr. na górnym Naddnieprzu*, Archaeologia Bimaris — Monografie, t. 2, Poznań.

Krzak Z.

- 1961 *Materiały do znajomości kultury żłockiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1994 *Megalithy Европы*, Warszawa.

Machnik J.

- 1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Marshack A.

- 1981 *On Paleolithic ochre and the early uses of color and symbol*, „Current Anthropology”, t. 22, z. 2, s. 188–191.

Mianecki A.

- 2000 *Droga jako element świata podań ludowych*, [w:] *Człowiek w drodze*, t. 1, *Droga w świecie literackim*, L. Wiśniewska red., Bydgoszcz, s. 91–102.

Michera W.

- 1993 *Uwagi o użytkowaniu czerwonego barwnika w polskim mezolicie i neolicie do około III tys. p.n.e.*, „Światowit”, t. 37, s. 57–70.

Milisauskas S., Kruk J.

- 1984 *Grób niszczonej kultury ceramiki sznurowej z Bronocia, woj. kieleckie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 36, s. 29–38.

Nosek S.

- 1967 *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Prace Komisji Archeologicznej, t. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Okulicz J.

1973 *Pradziejże ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Rahner K., Vorgrimler H.

1987 *Mały słownik teologiczny*, Warszawa.

Rudgley R.

1999 *Zaginione cywilizacje epoki kamienia*, Warszawa.

Schild R.

1975 *Późny paleolit*, [w:] *Prabistoria ziem polskich*, W. Hensel red., t. I, *Paleolit i mezolit*, W. Chmielewski, W. Hensel red., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 159–338.

Szafrński W.

1987 *Prabistoria religii na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Tunia K.

1979 *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 31, s. 47–78.

Ugla H.

1976 *Gleboznawstwo rolnicze*, Warszawa.

Uzarowiczowa A.

1970 *Groby kultury ceramiki sznurowej z cmentarzyska wielokulturowego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 35, z. 2, s. 201–234.

Velo J.

1984 *Ochre as Medicine: A Suggestion for the Interpretation of the Archaeological Record*, „Current Anthropology”, t. 25, z. 5, s. 674.

Wadley L., Williamson B., Lombard M.

2004 *Ochre in hafting in Middle Stone Age southern Africa: a practical role*, „Antiquity”, t. 78, s. 661–675.

Wawrzeniuk J.

2002 *Grób i jego wartości poznawcze*, [w:] *Popiół i kości*. Funeralia Lednickie. Spotkanie 4, J. Wrzesiński red., Wrocław–Sobótka, s. 75–82.

Woźny J.

2005a *O symbolicznym darów grobowych w syntezach pradziejów ziem polskich*, [w:] *Do, ut des — dar, pochówek, tradycja*, Funeralia Lednickie, Spotkanie 7, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński red., Poznań, s. 119–124.

2005b *Czerwona ochra i ziarna zbóż. Symbolika odrodzenia zmarłych w obrzędach pogrzebowych kultur archaicznych międzymorza bałtycko-pontyjskiego*, Bydgoszcz.

2007 *Środowisko i wierzenia religijne. Czerwona ochra w rytuałach kultur archaicznych*, [w:] *Procesy i zachowania społeczne w przestrzeni geograficznej*, A. Kowalczyk red., Promotio Geographica Bydgosciensis, t. III, Bydgoszcz, s. 101–121.

Григор'єв В. П.

1986 *Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області*, „Археологія”, t. 56, s. 47–58.

Ковпаненко Г. Т., Фоменко В. М.

1986 *Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бузу*, „Археологія”, t. 55, s. 10–25.

Телегін Д. Я.

1987 *Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я*, „Археологія”, t. 60, s. 17–29.

Шарафутдінова І. М.

1980 *Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Ігулі*, „Археологія”, t. 33, s. 60–70.

Jacek Woźny

Eschatological functions of dowering the dead in late Neolithic tombs in Poland and neighbour territories

The interpretation of prehistoric funeral rituals may rest on eschatological issues. The type of burials and the equipment of the tombs give us information on how the archaic societies positioned themselves in Cosmos and how they imagined their afterlife. An important indicator in this respect is the use of ochre and related attributes of the revival of the dead. Wide spread and high intensity of use were features of dyed burials in the late Neolithic Pit-Grave culture. Typical components of grave equipment in this culture were hematite blocks. Red dyes appear in all burials, whereas white dyes accompany mostly the burials of men. Tools for the production of mineral dyes, as well as grinding plates of red sandstone were placed together with the bodies of the dead. Dyed burials at the end of the Neolithic period appeared on Polish territories during the time of the Corded Ware culture. Seashells of sweet water mollusks and small lumps of ochre were deposited by the side of the dead. Late Neolithic grave goods prove the existence of a system of ideas of afterlife which are typical for all breeding and pastoral cultures. The central image of those systems was Mother-Earth, the Lady of all Animals and vegetative symbols of blood community between people and their animals.

Translated by Beata Kita

Jacek Woźny
Zakład Historii Średniowiecznej
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
ul. Przemysłowa 34
85–758 Bydgoszcz

